

ВІДГУК

офіційного опонента ГАМАНЮК Віти Анатоліївни, доктора педагогічних наук, професора, на дисертацію ОВЧАРУК Оксани Василівни «**Теорія і практика шкільної освіти для демократичного громадянства в країнах-членах Ради Європи**», поданої на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Актуальність теми виконаної роботи та зв'язок з науковими програмами, планами, темами.

В умовах становлення української державності проблема громадянської освіти та освіти для демократичного громадянства є надзвичайно актуальною, адже саме від готовності молоді до участі в процесах розбудови країни на засадах демократії та європейських цінностей залежить рух України до Європи.

Актуальність дисертаційної праці підтверджується низкою ухвалених за останнє десятиліття нормативно-правових актів як на загальноєвропейському рівні, так і в Україні, які мають на меті оптимізувати підготовку молоді до громадянства в умовах демократії, сприяти розвитку громадянського суспільства, виховання у молодого покоління відповідального ставлення до своїх громадянських обов'язків. Особливо важливим є розв'язання поставленої дисертанткою проблеми в контексті шкільної освіти, адже саме на цьому рівні відбувається формування громадянина, його чеснот, прививаються демократичні цінності.

Потребу у проведенні комплексного аналізу розвитку теорії та практики освіти для демократичного громадянства актуалізували виокремлені дисертанткою суперечності, серед яких: декларування впровадження концептуальних засад освіти для демократичного громадянства згідно європейських підходів в освітніх стандартах та нормативних документах й практичною відсутністю ефективних шкільних моделей освіти для демократичного громадянства, що передбачає демократичне врядування у школах, загальношкільний підхід та належну інформаційну підтримку цього напрямку; наявність наукового обґрунтування інтегрованих підходів до впровадження основ демократичного громадянства у шкільній освіті та невідповідність наявних навчальних програм і сучасного навчально-методичного супроводу, недостатня представленість цього напрямку у змісті шкільної освіти; об'єктивні потреби формування у шкільній молоді необхідних компетентностей для життя й діяльності у громадянському суспільстві і недостатня ефективність функціонування системи забезпечення неперервного професійного розвитку педагогів у сфері підтримки освіти для демократичного громадянства.

Поділяємо думку здобувачки, що попри висвітлення у вітчизняному науковому дискурсі окремих аспектів громадянської освіти та освіти для

демократичного громадянства, «цілісних досліджень політики Ради Європи у цій сфері, зокрема в територіальних рамках країн пострадянського простору та країн Східного партнерства, до яких належить Україна, особливо на тлі останніх економічних, політичних та суспільних перетворень у країнах – членах Ради Європи» (стор. 11) не проводилося, а динамічні зміни, які є ознакою сьогодення, формують нові виклики, на які має реагувати освітня система. Тому констатуємо, що в дисертації О. В. Овчарук досліджується актуальна для педагогічної науки проблема.

Відтак, узагальнюючи вище викладене, зазначаємо, що виконане О. В. Овчарук дослідження є своєчасним, таким, що цілком відповідає суспільним викликам та запитам.

Зв'язок теми з планами та програмами.

Дослідження відповідає тематиці науково-дослідницької роботи Інституту інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України «Розвиток інформаційно-комунікаційної компетентності вчителя в умовах хмаро орієнтованого навчального середовища» (РК № 0117U000198); «Оцінювання інформаційно-комунікаційної компетентності суб'єктів навчального процесу системи загальної середньої освіти в умовах інтеграції України до європейського освітнього простору» (РК № 0114U002196); «Розвиток інформаційно-цифрового навчального середовища української школи» (РК № 0120U100193).

Тему дослідження затверджено вченою радою Інституту інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України (протокол № 1 від 26.01.2012) та узгоджено Міжвідомчою радою з координації досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 2 від 28.02.2012).

Найбільш суттєві наукові результати, що містяться в дисертації.

О. В. Овчарук дослідила проблему на високому методологічному, концептуальному, організаційному рівнях.

Дослідження базується на великому масиві нормативно-правових документів, серед яких: офіційні документи ЄС та Ради Європи та країн-членів, що визначають стратегії, напрями розвитку освіти та освіти для демократичного громадянства, офіційні національні документи Ради Європи та країн-членів. В дисертації використано інформаційно-аналітичні матеріали різних європейських структур з питань розвитку громадянської освіти, статистичні показники, аналіз яких дозволив авторці наукової роботи простежити динаміку розвитку освіти для демократичного громадянства у різних країнах-членах Ради Європи. Крім того, опрацювання наукових джерел: дисертацій, монографій, реферативних та енциклопедичних видань, публікацій у науковій періодиці тощо дозволили зробити теоретичні узагальнення й аргументовані висновки.

До найвагоміших результатів дослідження О. В. Овчарук відносимо такі:

1. Вперше у вітчизняному науковому просторі пропонується цілісне дослідження становлення та розвитку ідей і практик демократичного громадянства та громадянської освіти у країнах Ради Європи; простежується у хронологічній послідовності динаміка формування нормативно-правового підґрунтя для підтримки освіти для демократичного громадянства. Авторкою наукової праці визначено концептуальні засади громадянської освіти та схарактеризовано понятійно-термінологічний апарат дослідження, базовими поняттями якого є: «освіта для демократичного громадянства», «громадянська освіта», «культура демократії», «загальношкільний підхід».

2. Грунтуючись на аналізі нормативно-правових документів, дисертантка виділила три етапи розвитку освіти для демократичного громадянства у визначених хронологічних межах, а саме: I етап – 1949-1992 рр. (становлення міжнародного правового законодавства з питань захисту прав людини та закладання основ для ОДГ); II етап – 1992-2009 рр., розроблення та провадження механізмів освіти для демократичного громадянства та освіти у галузі прав людини); III етап – 2010 – по теперішній час (прийняття рамкових документів у сфері ОДГ та освіти у галузі прав людини), та здійснила їх характеристику.

3. До безумовних позитивів роботи належить ґрунтовний аналіз філософських та педагогічних течій, які здійснили відчутний вплив на розвиток ідей і практик освіти для демократичного громадянства у окремих країнах-членах Ради Європи, а також аналіз механізмів та моделей запровадження громадянознавчих курсів у шкільній освіті європейських країн, що у подальшому дозволило виокремити корисні для українського освітнього контексту практики.

4. Цінним доробком дисертантки є виокремлення основних стратегій Ради Європи та Європейського Союзу у впровадженні освіти для демократичного громадянства, серед яких компетентісна парадигма освіти для демократичного громадянства, європейський вимір та міжкультурний діалог та східне партнерство.

5. У дисертації визначено тенденції розбудови змісту шкільної освіти для демократичного громадянства у країнах-членах Ради Європи. Така розбудова, на думку дослідниці, можлива з урахуванням рамки компетентностей для культури демократії Ради Європи, які включають цінності, ставлення, вміння та знання і критичне мислення, курс на цифрове громадянство (авторкою за опрацьованими матеріалами запропоновано концептуальну модель освіти з цифрового громадянства (стор.158) та загальношкільний підхід у здійсненні освіти для демократичного громадянства, який охоплює навчально-виховний процес, шкільне самоврядування та співпрацю з громадою, а основними цінностями, на які орієнтована ця освіта, виступають різноманіття як цінність, рівні можливості, повага до людської гідності й участь кожного (стор.168).

6. Спираючись на результати аналізу розвитку освіти для демократичного громадянства у країнах-членах Ради Європи, врахувавши чинники впливу на цей процес, дисертантка цілком правомірно виділяє п'ять тенденцій, які простежуються у подальшому розвитку, а саме: *оновлення законодавства у сфері освіти*, в яких освіта для демократичного громадянства виступає як ключовий напрям освіти, про що красномовно свідчить поява таких понять як громадянська та соціальна компетентність серед ключових компетентностей; *виокремлення загальношкільного підходу* до впровадження освіти для демократичного громадянства (за визначенням авторки наукової праці це означає, що навчання демократії та правам людини передбачає розбудову демократичного середовища та демократичного самоврядування у школі, взаємодію з громадою і батьками); *включення тематики освіти для демократичного громадянства до національних освітніх програм та у зміст окремих освітніх компонентів* (позитивом вважаємо досить розлогу характеристику інтеграції тематики освіти для демократичного громадянства до навчальних програм у різних національних контекстах, що дозволяє простежити певну єдність у поглядах окремих країн); *цифрова трансформація галузі освіти та цифровізація змісту освіти* (поява цифрового громадянства як напряму); *європеїзація навчальних програм* (поява курсів, які покликані сприяти формуванню європейської ідентичності).

7. Дисертантка здійснила ґрунтовний аналіз реалізації освіти для демократичного громадянства в Україні у порівнянні з європейськими практиками. Основна увага сконцентрована на змісті та дидактичних підходах до реалізації освіти для демократичного громадянства. Серед представлених форм особливе місце відводиться характеристиці діяльності громадських організацій, які спрямовують зусилля на формування демократичних цінностей у школярів, здійснюється порівняльний аналіз їх діяльності у європейських країнах та в Україні.

8. Корисними вважаємо пропозиції, запропоновані авторкою наукової праці, щодо використання позитивного досвіду країн ЄС у реалізації освіти для демократичного громадянства. До сильних сторін відносимо те, що авторка розглядає перспективи реалізації шкільної освіти для демократичного громадянства на рівні урядових установ, закладів післядипломної та вищої педагогічної освіти, наукових установ та закладів середньої освіти, організацій громадянського суспільства та інших зацікавлених сторін, виокремлюючи для кожної категорії окремі пропозиції, тим самим окреслюючи конкретне коло завдань для кожної з них.

Наукова новизна результатів дослідження

Аналізуючи подане до захисту дослідження, можемо зазначити, що автором *вперше* у вітчизняній педагогічній науці цілісно досліджено становлення і розвиток освіти для демократичного громадянства у країнах Ради Європи;

обґрунтовано поняття освіти для демократичного громадянства й схарактеризовано загальношкільний підхід як засіб її впровадження; розроблено та обґрунтовано авторську періодизацію етапів становлення та розвитку освіти для демократичного громадянства а країнах Ради Європи (на основі аналізу нормативно-законодавчих актів РЄ та міжнародних організацій); вивчено і визначено вплив філософських та педагогічних течій та теорій на розвиток освіти для демократичного громадянства в країнах Ради Європи; виокремлено стратегії Ради Європи у впровадженні освіти для демократичного громадянства; виокремлено механізми та моделі запровадження громадянсько-педагогічних курсів в шкільній освіті європейських країн; здійснено педагогічний аналіз інтеграції змісту форм та методів освіти для демократичного громадянства у контексті підходів Ради Європи; запропоновано інструментальну систему підтримки середовища школи для реалізації освіти для демократичного громадянства та виокремлено роль цифрових інструментів та засобів у розбудові інформаційно-освітнього середовища школи; визначено тенденції розвитку ОДГ; надано пропозиції та виокремлено перспективи щодо реалізації ОДГ в Україні; *уточнено* зміст базових понять дослідження; проаналізовано концептуальне поле освіти для демократичного громадянства та запропоновано глосарій основних понять з питань ОДГ на основі підходів Ради Європи, що в умовах створення терміносистеми є надзвичайно важливим здобутком; *подальшого розвитку* набули наукові положення, характеристики та систематизація порівняльно-педагогічних досліджень вітчизняних та зарубіжних підходів до здійснення освіти для демократичного громадянства; до *наукового обігу введено* нові документи та персоналії у сфері освіти для демократичного громадянства у країнах-членах Ради Європи та України.

Цінним особистим внеском дисертантки вважаємо розроблені нею на основі опрацьованих джерел схеми та таблиці, які унаочнюють структуру понять, перебіг процесів, зв'язки і взаємовпливи у сфері освіти для демократичного громадянства (Рис. 1.2, 3.2, 3.8, 4.9, 4.10).

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків та рекомендацій, сформульованих у дисертації.

Вірогідність одержаних авторкою наукових результатів не викликає сумніву, оскільки вони цілком адекватні суті та конкретним завданням дослідження, досягнуті завдяки системному використанню комплексу взаємопов'язаних дослідницьких методів і ґрунтовній джерельній базі.

Аналізуючи дисертаційне дослідження О. В. Овчарук, можемо зазначити, що достовірність та об'єктивність його результатів є переконливими, оскільки базуються на дослідницькій методології із залученням релевантних меті й завданням дослідження методами: загальнонаукових (узагальнення та систематизація, класифікація); конкретно-наукових (пошуково-бібліографічний, ретроспективного аналізу; логічно-структурний, проблемно-пошуковий,

системно-структурний, зіставний); та емпіричні: моделювання, нетнографія тощо.

Переконливою є джерельна база дисертації. Дисертанткою опрацьовано 684 джерела, серед яких 295 – іноземною мовою. Матеріали більшості опрацьованих джерел узагальнено дисертанткою і представлено у вигляді схем, таблиць, рисунків (розміщені як у тексті дисертації, так і у додатках), які унаочнюють структуру понять, процеси, зв'язки тощо.

Одержані О. В. Овчарук результати аргументовано представлені у висновках до розділів та загальних висновках, які суголосні з найважливішими положеннями рецензованого дослідження та поставленій меті.

Матеріали дисертації пройшли необхідну апробацію, обговорювалися на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях як в Україні, так і за кордоном.

Значення для науки і практики отриманих автором результатів.

Практичне значення дослідження полягає у підготовці низки навчально-методичних матеріалів, серед яких як посібники для проведення занять зі студентами в системі вищої педагогічної освіти («Збірник прикладів занять з питань освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини», «Розвиток інформаційно-комунікаційної компетентності вчителів в умовах хмаро орієнтованого навчального середовища»), так і практико-орієнтований посібник «Жити і вчитися демократії»; адаптовані навчальні матеріали РЄ, які можуть використовуватися у різний спосіб у різних освітніх контекстах.

Про практичне значення наукової праці свідчить впровадження результатів дослідження під час координування та експертного супроводу реалізації проєктів та програм Міжнародного фонду «Відродження», ПРООН та Ради Європи та ін. міжнародних організацій за тематикою ОДГ у різні роки (2003 – 2020), як довідки про впровадження у закладах вищої освіти України та інших установах (загальна кількість – 11).

Вважаємо, що матеріали монографії «Теорія і практика шкільної освіти для демократичного громадянства в країнах-членах Ради Європи» може використовуватися в практиці вищої та післядипломної педагогічної освіти, при написанні підручників і посібників, для розробки навчальних та робочих програм, а також для проведення науково-дослідницької діяльності та подальших наукових пошуків з проблем громадянської освіти, освіти для демократичного громадянства та їх компонентів.

Оцінка змісту дисертації, її завершеність загалом.

Обсяг і зміст дисертації свідчать про її самостійний і завершений характер. Робота складається з вступу, переліку умовних скорочень, чотирьох розділів, назви яких, як і їхня структура повністю відображають зміст, і

висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел (684 найменування, серед яких 295 – іноземними мовами), 12 додатків на 61 сторінці. Загальний обсяг дисертації складає 400 сторінок, з них 282 сторінки – виклад основного змісту. Робота містить 7 таблиць та 25 рисунків.

Виклад матеріалу логічний та послідовний. Для тексту дисертації характерними є змістова завершеність, цілісність і зв'язність. Таким чином, можна з впевненістю сказати, що авторка дослідження має нестандартне мислення і вміє самостійно працювати, аналізувати та узагальнювати накопичений матеріал, робити самостійні висновки.

Дослідження виконане на високому науковому рівні і свідчить про наукову і професійну зрілість автора.

Повнота висвітлення основних результатів дисертації в опублікованих працях.

Зміст і основні результати дослідження відображено в 77 публікаціях (52 – одноосібні), серед яких: 28 статей у наукових фахових виданнях України; 1 монографія; 4 посібники; 1 публікація - навчально-методичні матеріали; 2 - навчальні курси; 1 - рекомендації; 19 публікацій у збірниках наукових праць та матеріалів міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференцій; 29 публікацій, що додатково відображають результати дисертації, що свідчить про системний характер роботи над проблемою і повне висвітлення результатів дослідження у публікаціях.

Дискусійні положення та зауваження до змісту дисертації. Загалом високо оцінюючи рівень наукової новизни, теоретичного і практичного значення дослідження, висловимо деякі зауваження та побажання.

1. У дисертації цілком правомірно мовна освіта і міжкультурний діалог розглядаються як невід'ємна складова ОДГ. Одним із документів, який регламентує питання іншомовної освіти і формування міжкультурної й соціокультурної компетенції, є «Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, навчання, оцінювання» (ЗЄР). Але, автор покликається на положення видання цього документу у редакції 2001 року. На нашу думку, було б доречно використати у роботі також і Додатковий том до ЗЄР, який з'явився у 2018 року як реакція на суспільно-політичні трансформації, що актуалізували проблему готовності до міжкультурного діалогу й міжкультурної взаємодії.

2. У дисертації не завжди подаються оригінальні прізвища сучасних зарубіжних науковців, які вперше з'являються у вітчизняному науковому просторі (стор. 11 тексту дисертації). В таких випадках бажано подавати оригінальні прізвища, адже не завжди транслітерація в редакції автора дозволяє розпізнати науковця. Крім того, в деяких фрагментах подання переліку науковців порушено порядок подання (стор. 19).

3. Попри високу якість ілюстративних узагальнень, розроблених авторкою роботи на основі опрацьованих наукових джерел та нормативних документів та аналітичного осмислення різних аспектів досліджуваної проблеми, Рис. 1.1. *Впливи та взаємозв'язки теорій, концепцій і підходів до здійснення ОДГ* (стор. 27) демонструє певні невідповідності. Так, наприклад, за ним теорії навчання витікають одна із одної, хоча, можливо йдеться не про зв'язок змісту цих теорій, а про хронологію їх появи.

4. У тексті здобувачка використовує поняття *освіта для демократичного громадянства, громадянська освіта, демократична політична культура*. Перші два нерідко виступають як синоніми, і хоча в роботі здійснено ґрунтовний аналіз ключових понять, бракувало чіткого розмежування їх змісту з визначенням спільного поняттєвого ядра та розбіжностей у тлумаченні в редакції авторки.

5. Говорячи про значні зміни у суспільстві, дисертантка звертає увагу на те, що світовий контекст змінився і відповідно позначився на політиці і практиці освіти для демократичного громадянства. Серед характерних рис цих процесів, що змінюють світ, авторка наукової праці цілком слушно називає «тенденції, що пов'язані з культурними змінами та модернізаційними процесами у суспільстві, якими є більш універсальні форми доступу до медіа, мережі Інтернет, збільшення масштабу та потреб щодо пропозицій споживчого ринку, трансформаційні процеси соціальної сфери тощо» (стор. 34). Проте, вважаємо, що варто було б сказати й про суттєвий вплив міграції й появи мультикультурних суспільств, що актуалізувало проблему толерантного ставлення до представників інших мовних, культурних, релігійних спільнот, та багатомовність, як результат міграційних і глобалізаційних процесів, інформатизацію суспільства, появу нових форм електронного спілкування тощо.

6. У роботі хронологічні межі дослідження визначені так: середина 80-х рр. ХХ ст. по теперішній час. Нижня хронологічна межа визначається прийняттям у 1985 р. Рекомендації № R (85) 7 «Про викладання та вивчення прав людини в школах» (Рада Європи). Верхня хронологічна межа сягає теперішнього часу, що характеризується впровадженням Рамки компетентностей для культури демократії, розробленої РЄ у 2016 р. та Стратегії розвитку громадянської освіти на період до 2022 року (Україна). Проте, перший етап у періодизації визначено у хронологічних межах 1949 – 1992 рр. На наш погляд, тут є певна невідповідність. Варто було й хронологічні межі дослідження визначати, починаючи з 1949 р., тим більше, що згідно Табл. 1.1 три основних документа були прийняті саме у період з 1948 по 1985 (стор. 54).

7. Аналіз національного досвіду країн-членів Ради Європи в організації й змісті освіти для демократичного громадянства нерівномірний за об'ємами і структурою подання інформації. По деяким країнам він надзвичайно розлогий (Чехія, Італія, Німеччина), по іншим стислий (Велика Британія) (стор.103-108). Робота тільки б виграла, якщо були б визначити чіткі критерії, за якими

характеризується стан ОДГ в національних контекстах, адже в такому випадку інформація була б порівнюваною.

Зауважимо, що висловлені зауваження і побажання жодним чином не знижують загальної високої оцінки проведеного О. В. Овчарук дослідження і мають рекомендаційний характер

Висновок про відповідність дисертації вимогам.

Представлена дисертація є цілісним, самостійним, завершеним дослідженням, результати якого характеризуються науковою новизною, теоретичною і практичною цінністю та забезпечують реалізацію мети дослідження, що полягає в здійсненні аналізу теоретико-методологічних засад, особливостей та характеристик, механізмів здійснення сучасної освіти для демократичного громадянства в країнах-членах Ради Європи для удосконалення шляхів її впровадження в Україні.

На підставі аналізу дисертації «Теорія і практика шкільної освіти для демократичного громадянства в країнах-членах Ради Європи», автореферату дисертації, публікацій у наукових фахових виданнях, апробації та впровадження результатів дослідження можна зробити висновок, що дисертаційна робота відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника» (пп. 9-10, 12-14), затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 (зі змінами і доповненнями) щодо докторських дисертацій, а її автор Овчарук Оксана Василівна заслуговує на присудження наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки.

Офіційний опонент:

доктор педагогічних наук, професор,

проректор з наукової роботи

Криворізького державного

педагогічного університету

Віта Гаманюк